

Viatgers i militars la imatge de Lleida abans del segle XIX¹

Joan GANAU CASAS

Durant molts segles, viatgers i militars van ser els dos únics grups avesats a viatjar de forma assídua i que, a més, deixaren testimoni de llurs periples. La impressió del contacte breu amb una realitat desconeguda va restar plasmada en descripcions i gravats dels llocs que visitaven que, amb el transcórrer del temps, esdevingueren part fonamental de diferents imatges locals, sempre inqüestionades però no sempre reals.

Ambdós grups han tingut una significació històrica força diferent, inversa a llur importància en la transmissió d'aquestes imatges. Això no obstant, en el cas de Lleida, convergeixen en la creació d'una imatge doblement externa: perquè la relació que establiren amb la ciutat no depassà el contacte curt i superficial —eren aliens a la seva realitat—; i perquè la perspectiva des de la qual realitzaren llurs descripcions era sempre perifèrica, fora muralles.

Els viatgers i les descripcions de Lleida

L'abundant literatura produïda pels viatgers que al llarg de la història han creuat el país en totes direccions és una font freqüentment emprada en tot tipus de treballs històrics. Tradicionalment, els llibres de viatges han estat utilitzats seguint diversos enfocaments: com a fonts per al coneixement de la realitat històrica que descriuen,² com a reflex d'una època i d'unes necessitats històriques de viatjar³ o bé, com a simple presentació de llurs descripcions, tant si és per a mera satisfacció de la curiositat, o eina per a una posterior anàlisi.⁴

El que intentarem a continuació, però, és seguir, un camí diferent als ara esmentats, (tot superant el darrer enfocament, la mera transcripció, i prenent una via intermitja entre els dos primers): analitzar, amb la ciutat de Lleida com a centre, com el viatger s'interposa entre la realitat que contempla i la que descriu en el seu llibre, difonent una imatge de la ciutat que pot influir en percepcions posteriors.

Per a dur a terme aquesta anàlisi, comptem amb dos tipus de fonts que han llegat els

viatgers. D'una banda la imatge gràfica, (gravats, pintures i vistes en general) que presenten de forma clara la impressió que els viatgers s'endugueren de la ciutat de Lleida. D'altra banda, els testimonis escrits, la font més abundant per a aquest estudi.

Han estat molts els viatgers que, per motius força diferents, han visitat Lleida al llarg de la seva història. No tots, és clar, deixaren testimonis gràfics, però sí que en totes les èpoques podem trobar notícies sobre la ciutat.

Les primeres referències provenen ja d'autors grecs que visitaren la península, però el seu valor no passa de ser testimonial. També alguns autors romans deixaren escrits referents a Lleida. Entre ells cal destacar Lucà i, sobretot, Juli Cesar.⁵ L'interès geogràfic que ofereixen llurs descripcions és escàs. En canvi llur importància serà més gran, com veurem, per les citacions que en faran viatgers posteriors tot cercant personatges il·lustres del passat on recolzar llurs descripcions.

Uns segles més endavant, els geògrafs musulmans Mohamed-Al-Edrisi (segle XII)⁶ i Ismael-Ab-Din-Al-Ayabi, (Albufeda) (s.XVI)⁷ en llurs respectives descripcions de la península també deixaren escrites breus referències a la ciutat.

Això no obstant, no fou fins els segles XVI i XVII quan el pas de viatgers amb testimoni gràfic es començà a produir amb una certa assiduitat. Durant aquests dos-cents anys visitaren Lleida viatgers provinents, gairebé tots, de l'estranger, de diferents països europeus: França, Itàlia, Portugal... Llurs ocupacions eren diverses: militars, ambaixadors, religiosos o consellers del rei. Les motivacions del viatge eren igualment variades; podien acompanyar una comitiva reial, o un aristòcrata, o els exèrcits assetjadors que durant aquests segles recorregueren tot Europa. En tots els casos, però, aprofitaren l'avinentesa per escriure llurs impressions sobre les terres estrangeres que visitaven.⁸

A partir del segle XVIII, sobretot a les darreries, es produí un gir en la finalitat del viatge. El fet de viatjar no era motivat només per la necessitat de desplaçar-se a un lloc determinat, sinó que prengué interès per ell mateix, com a font de coneixement. Els viatgers, clara manifestació del pensament il·lustrat, esdevingueren un important fenomen sociològic. La influència del pensament rousseauinà sobre els valors instructius del viatge⁹ i la creixent importància del naturalisme abocà molts personatges il·lustrats a viatjar, encuciosits, a terres llunyanes per a aprendre noves coses i, com no, difondre-les porteriorment mitjançant la publicació de llibres que recollissin les impressions i memòries de llur aventura.

Aquest auge dels viatgers il·lustrats tingué la seva continuació —i àdhuc s'incrementà— en el viatge romàntic. És el cas d'Alexandre de Laborde que el 1806 publicà el seu *Itinéraire descriptif de l'Espagne*. Però l'interès d'aquests viatgers es desplaçà, d'una banda, cap a terres del sud de la península.¹⁰ D'altra banda, com demostren els abundants gravats de temàtica romàntica que acompanyen llurs textos,¹¹ cap als elements artístics dels llocs visitats, més que no pas a intentar captar la realitat global.

A mitjan segle, la major facilitat de comunicacions va anar acabant gradualment amb la tradicional literatura de viatges. Els viatgers de finals del segle XIX ja no eren tal cosa sinó, més aviat, precedents del turisme modern, amb unes preocupacions allunyades d'aquelles que inspiren aquest article.

Per tot el que hem dit fins aquí queda clar que si alguna característica uneix el grup de viatgers és llur heterogeneïtat. Les diferències de procedència, cultura i època són importants. Això, unit al caràcter canviant de la forma de la ciutat de Lleida al llarg de quatre segles, podria fer pensar, de bell antuvi, que buscar constants en descripcions tan dissemblants és empresa gairebé inviable.

Però hem de pensar que no els uneix només la seva condició de viatgers. Cal considerar

també un aspecte molt característic de la literatura de viatges a l'hora de fer-ne l'anàlisi: quan aquests homes visitaven un país, abans de partir llegien els llibres que altres viatgers n'havien publicat. Portaven amb ells un clixé prefixat de cada cosa que trobaven en el camí i llurs percepcions se'n veien afectades. El resultat n'havia de ser unes descripcions plenes de llocs comuns que, invariants, s'anaven transmetent de viatger a viatger i s'arrossegaven, fins i tot durant segles, en les descripcions que cada un en feia, enmig d'alguna aportació original.

Els aspectes en què aquests tòpics es fan més evidents són cabdals per entendre la imatge que difongueren de Lleida: d'una banda, la història —mescla de fets i llegendes— d'altra banda, sobretot, els elements formals definidors de la ciutat. Les referències a altres viatgers els ajudarà a recolzar aquests tòpics. Andrés Navagero, per exemple, escrivia el 1523 aquesta descripció de la ciutat on la realitat formal i el present s'imbriquen amb el passat recolzant-se mútuament:

“Per entrar a *Lleida* es passa el *Segre*, anomenat pels antics *Sícoris*, per un pont de pedra. *Lleida* és l'antiga *Ilerda*. Aquí hom comprèn bé tot el que diu *César* en els seus comentaris sobre el pont i sobre lloc on era el seu camp i el d'*Afrani*. Encara es poden veure algunes mines i pedres molt antigues”.¹²

No entrarem ara en els tòpics històrics, que podrien constituir per ells mateixos l'objecte d'un altre estudi, i només els tractarem en referència a allò que centrarà el contingut de les pròximes planes: la forma física de la ciutat de Lleida.

Lleida: un turó i un riu

Quan els viatgers visitaven Lleida, encara que ho fessin per primer cop, no era amb els ulls de qui no en coneix res. Contemplaven la ciutat, no només amb els seus sentits, sinó amb el pes cultural de tota una sèrie de mirades anteriors a la seva que els dirigia l'atenció. Llur percepció era filtrada per les descripcions anteriors, i en els seus escrits apareixen, gairebé sempre, els mateixos elements com a definidors de la ciutat.

Els aspectes que més configuren la imatge de Lleida en les descripcions dels viatgers són els que fan referència a les condicions topogràfiques. Per a ells, Lleida és, primer que tot, un turó i un riu. Ja en el segle XV Leon de Rosmihal (1497) feia la següent descripció:

“Lleida és la primera ciutat de Catalunya venint d'Aragó, és gran i és al peu d'un turó; banya per un costat les seves muralles un riu anomenat el Segre”.¹³

El riu és l'element fonamental per situar geogràficament la ciutat. De vegades fins i tot, el viatger veu necessari situar el riu. Això intentava Gaspar Barreiros (1542), encara que no se n'acabà de sortir i més aviat el que aconsegueix és desorientar-nos:

“Lleida està assentada sobre un turó on hi ha l'església catedral i la Universitat. Des d'aquest turó, la ciutat descendeix la població fins una vall, per la qual corre el riu Segre, anomenat Sícoris per César i els geògrafs. Neix en els Pirineus, junt a un lloc anomenat el Prat de Nostra Senyora de Núria, a vint lligues de Lleida, poc més o menys, desguassa a l'Ebre prop de la ciutat de Tortosa (sic)”.¹⁴

Per a Lorenzo Magalotti (1668) la relació de Lleida amb el Segre depassava la mera ubicació cartogràfica: el riu articulava la ciutat i donava sentit estratègic a la seva localització:

“Lleida està situada sobre la ribera del Segre, riu que naixent en els Pirineus, té les seves més grans crescudes a l'estiu pel desgel de les neus, per això serveix de profunda i segura defensa a la Plaça en l'estació més propícia per fer la guerra. S'estén per un llarg carrer a la vora del riu, que la defensa entre migdia i ponent. (...) Hi ha un castell molt ben situat per dominar la plana i assegurar el pas del riu.”¹⁵

El turó que suporta la ciutat és el segon element topogràfic que destingeix Lleida. De fet, rarament és esmentat de forma aïllada com a caracteritzador de la ciutat, però sí que apareix en quasi bé totes les descripcions -ho hem vist en les citacions anteriors quan es parlava del riu.

Altres aspectes tòpics de la imatge de Lleida en els llibres de viatges van íntimament lligats a aquests dos que acabem de veure. Relacionada amb el riu, l'horta serà un altre aspecte sempre destacat en les descripcions de la ciutat. Allargassada a la vora del riu, i, contrastant amb les àrides terres immediates a la ciutat, és el símbol de la riquesa de Lleida. Els elogis a la seva abundància són una constant en la majoria dels viatgers.

Les primeres referències a l'horta apareixen ja en el geògraf musulmà Albufeda (XIV). No podia ser d'altra manera si pensem en la preocupació que el poble arab, en general, sentia pels regadius i hortes: Lleida,

“té aigua portada per canals subterranis i amb ella fan prodigis en les arts i oficis multitud de gent docta en elles. La ciutat de Lleida és una de les més notables i molt famosa entre les fronteres de l'orient de l'Andalus”.¹⁶

Foren, però, els viatgers del segle XVIII aquells que més es van fixar en l'horta per cantar-ne elogis. Allò que més els sorprengué fou la seva bellesa i el profit que els lleidatans en sabien treure. Josep Townsed, un viatger britànic de finals del segle XVIII, escrivia en el seu *Viatge a Espanya* (1886-1887):

“La posició de Lleida és deliciosa, i el país en què està situada és un jardí continu, cobert de cereals, oliveres i de vinyes. Pocs llocs poden sobrepassar-la en bellesa.”¹⁷

En els mateixos anys Antonio Ponz realitzava el seu viatge a Espanya. Aquest viatger valencià, per a qui el paisatge verd era el símbol de la vida,¹⁸ fruï també amb la contemplació de l'horta de Lleida, que al mateix temps era símbol de riquesa:

“Sin duda contribuye a la mayor población de Lérida su campiña y dilatada huerta, que es sumamente deliciosa por la abundancia de sus frutos de todas las especies.(...) ÉS increíble la abundancia de cuantas frutas se conocen de estos Reynos; y así de ellas como de las hortalizas hay una gran saca para el Urgel y parte de Aragón”.¹⁹

No hi ha dubte que Antonio Ponz és el viatger que més es sorprengué de l'horta de Lleida. Els elogis que en fa són constants. Però allò que més el cridà l'atenció fou l'oasi que representava respecte a l'aridesa de les terres que l'envoltaven. Com a bon il·lustrat sabé valorar l'aprofitament que els habitants de Lleida havien arribat a fer de les aigües, i la seva utilitat:

“Quisiera yo hacer un alto por un instante y comparar la ingeniosa industria de los pasados llerdenses en buscar su utilidad violentando a los rios para conseguirla, y horadando peñas-cos por donde corriesen las aguas con la floxedad de otros mil pueblos de España que, pudiéndose aprovechar de los suyos con menor trabajo que les costó a los de Lérida, dexan pasar los rios y arroyos por sus términos, sin sacar de ellos ningún provecho”.²⁰

Però, si com hem vist, l'horta és l'element lligat al riu que més destacaren els viatgers en llurs descripcions, altres aspectes, relacionats amb la situació de Lleida a sobre d'un turó, són fonamentals per acabar de configurar els trets bàsics de la seva imatge.

En primer lloc: la condició de fortalesa i plaça militar important. Encara que pocs viatgers d'aquests que estudiem aquí eren militars, sovint mostren —sobretot en els viatges anteriors al segle XVIII— una percepció propera a la d'aquests.

Per això, el castell de Lleida, i la fortalesa a dalt del turó, que oferien unes bones condicions per a la defensa de la plaça, són alguns dels elements sempre destacats pels viatgers. Acabem de veure més amunt com Lorenzo Magalotti parlava de l'estupenda situació de Lleida per a suportar els setges d'exèrcits enemics. També un viatger francès anònim que visità Lleida el 1660 era de la mateixa opinió: allò que feia forta Lleida era la seva situació, no les construccions:

“La ciutat no té fossats i les muralles no són massa bones. No hi ha més que la situació que la fa forta. El castell no pot ser minat, ni excavat allí sense trobar la roca. Hi ha a la ciutat, a mesura que es puja, dos recintes amurallats que encara fan el recinte més fort.”²¹

Això no obstant, un altre viatger posterior, probablement l'italià P. Norberto Caino (1755), després d'elogiar la situació de la plaça forta de Lleida, feia un interessant advertiment:

“Lleida és una plaça d'armes ben defensada per bones muralles i per una roca a dalt del turó, de manera que pot sostenir tots els assalts dels enemics, sempre que aquests no siguin francesos.”²²

La consideració de plaça militar important i de situació estratègica serà una constant —a continuació tindrem ocasió de veure-ho més extensament— en la imatge de Lleida anterior a l'època contemporània.

Un segon element relacionat amb el turó, i per tant amb la topografia, és l'acusat desnivell que el caseriu es veia obligat a salvar. Aquest fet conferia a la ciutat de Lleida, com a d'altres de característiques similars, una aparença particular. La Lleida anterior al segle XVIII s'estenia des de dalt de tot del turó fins la mateixa riba del Segre. La distribució de cases i carrers era feta seguint les corbes de nivell. Per això, mirada des d'una certa distància hom podia apreciar gairebé la totalitat del caseriu amb multitud de finestres obertes a les parets posteriors. Aquesta circumstància va fer que es guanyés l'adjectiu de “foradada”. Així ho explicava Bartolomé Joly (1603-1604):

“Les cases, en nombre proper a les tres mil, per la seva situació natural, es veuen molt i es presenten totes a la vista i les finestres, que fan que l'anomenin la “foradada”.”²³

També l'holandès Enrique Cook, acompanyant de la comitiva reial de Felip II (1581) es referia a l'efecte que en fer-se fosc, produïa aquesta disposició del caseriu:

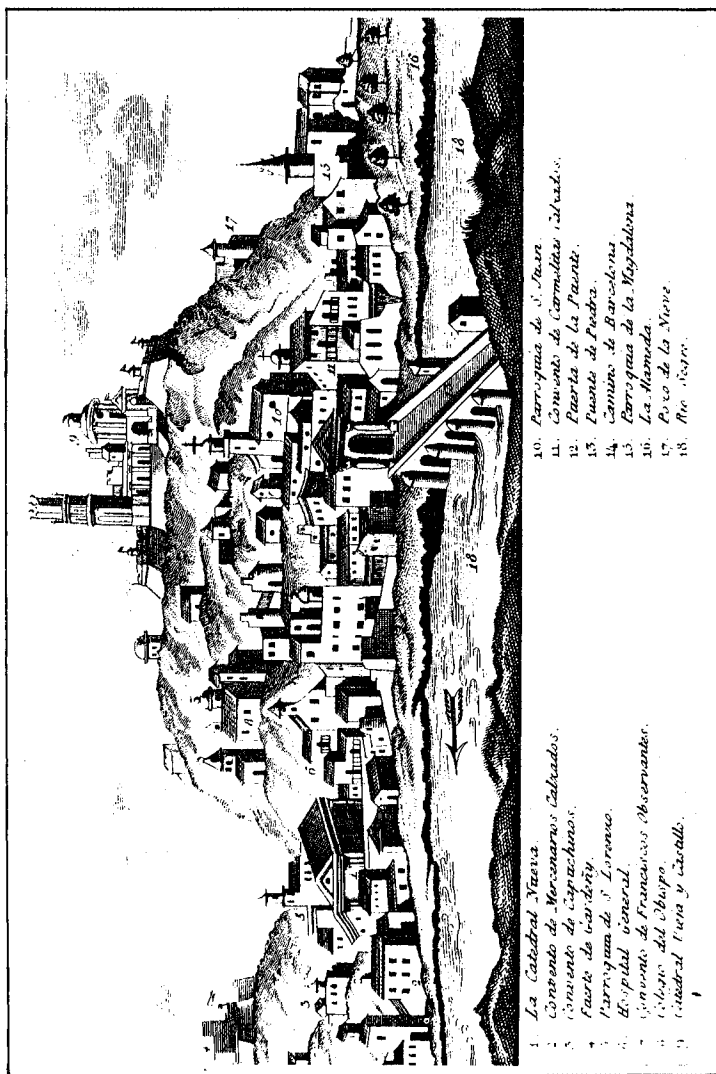
“A la tarda infinitat de llums encesos a les cases més principals oferien una bella vista a qui ho mirava de lluny.”²⁴

Aquesta mateixa visió de la ciutat duqué a alguns viatgers a la simplificació geomètrica d'allò que tenien davant els ulls. Així per a alguns autors com ara A. Ponz, o L. Magalotti, la ciutat s'allargassava com una cinta entre riu i turó. Bernardo Espinalt (1783), en canvi ho veié molt clar: “la figura de la ciutat és triangular.”²⁵ I de fet la vista de Lleida, obra de Palomino, amb què il·lustrà el seu llibre mostra la ciutat clarament inscrita dins un triangle, la base del qual és el riu, i el vèrtex superior el campanar de la Seu.

Però no és aquest autor el primer que representà Lleida amb forma triangular. Ja en el segle XVII un altre gravat inscrivia la ciutat en un triangle equilàter.²⁶ I més endavant, en el segle XIX, l'artista francès Alexandre de Laborde (1806) escrivia: "Aquesta ciutat és llarga, estreta, gairebé triangular".²⁷

La qüestió de la forma de Lleida, més enllà de l'anècdota que representa dins la literatura de viatges, ens diu molt sobre la percepció que els seus autors tenien de la ciutat.

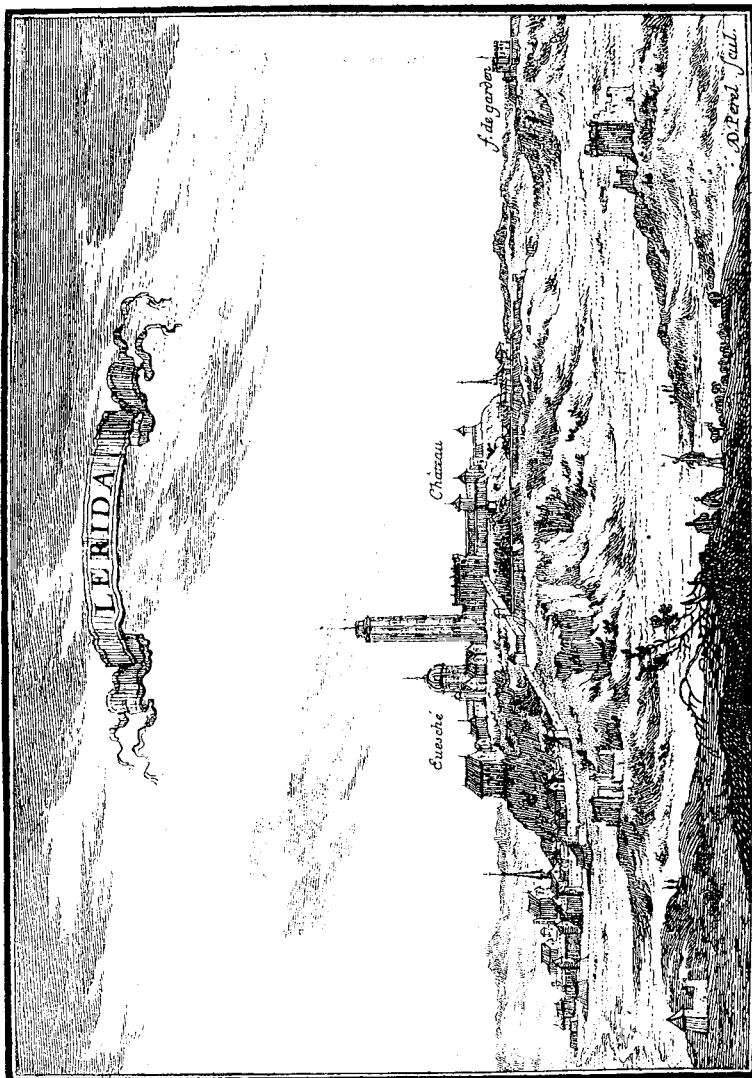
En primer lloc, la discussió sobre si la forma de Lleida era triangular o allargada, només tenia sentit si miraven la ciutat des d'un punt concret: el cap del pont, o si més no des del sud, el lloc per on arribaven la majoria de viatgers i des del qual realitzaven llurs dibuixos i gravats. La contemplació de la ciutat des de qualsevol altre punt hagués deixat sense sentit aquesta discussió tal com ho demostren algunes vistes com ara la d'A. D. Perelle (1647).

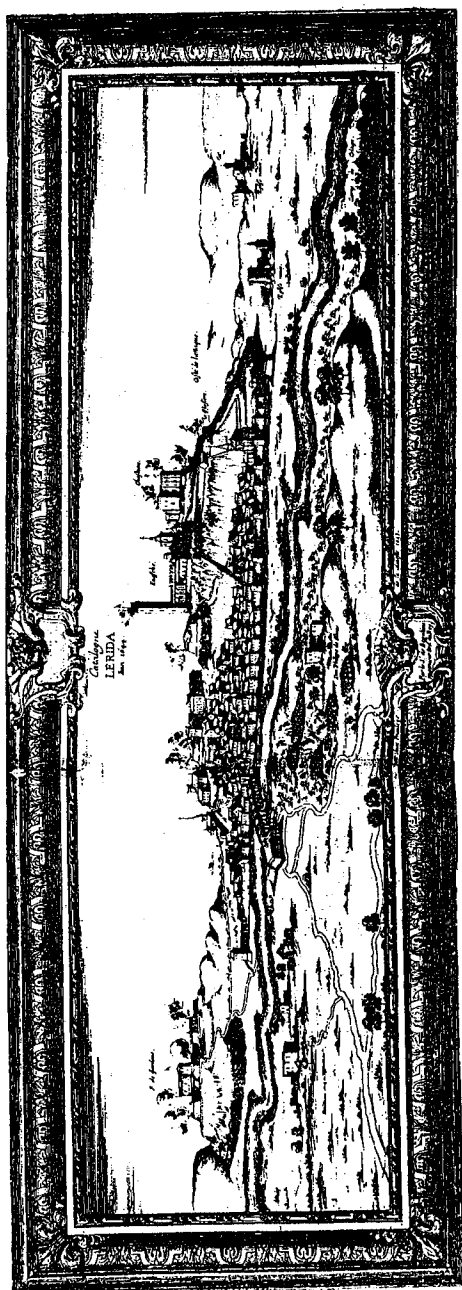
Malgrat això alguns artistes s'entossudiren en presentar la forma triangular de la ciutat, àdhuc en vistes preses des de llevant com ara la del francès Sebastien de Beaulieu en aquell mateix any. I és que, precisament, la segona conclusió que en podem treure és confirmar la importància que el coneixement dels tòpics de descripcions anteriors tenia en la imatge de cada viatger. Aquests tòpics, amb el temps s'anaven solidificant i condicionaven llur percepció fins l'extrem, en aquest cas, de buscar triangles allí on no n'hi havia.

És clar, però, que en darrera instància eren els dots d'observació de cadascú els que es reflectien en les descripcions. Francisco de Zamora (1788), "esperit curiós i observador",²⁸ el primer que va fer en parlar de la ciutat fou desmentir de forma conclouent el tòpic de la Lleida triangular:

"está situada en la falda del Monte en que está el Castillo el cual con su fortificación forma una lengua de Sierpe alrededor de la cual se extiende la población y en la punta de ella hay

mayor número de casas que en los lados: pero de ninguna manera forma el triangulo que dice Espinalt ni otra figura".²⁹

Altres elements simbòlics: seu, pont, universitat i Gardeny

Aquesta imatge global de la ciutat queda completada però, per aspectes més puntuals que li confereixen riquesa i ajuden a definir-la.

El primer d'aquests aspectes és, sens dubte, la catedral, Encimbellada a dalt del turó, és una constant en totes les descripcions a partir del segle XVI. Però molts viatgers no més l'esmenten i quan en parlen ho fan com a monument. Contràriament a allò que hom podria pensar, per la importància que havia de tenir més endavant en la imatge simbòlica de Lleida, en aquests segles la Seu no representava la ciutat en absolut.

Així, mentre en totes les vistes i gravats dels viatgers es pot apreciar com és la Seu, amb el seu cloquer, qui corona la ciutat; en les descripcions escrites, aquest lloc preeminent no és tan clar: a la part superior del turó, castell i catedral, sovint confosos, disputen el domini de la ciutat, i moltes vegades —sobretot en els viatgers anteriors a la segona meitat del segle XVIII— la ciutat acaba en la fortalesa militar, no en l'edifici religiós.

Sí fou, en canvi, descrita com a monument, i més per la seva grandària que per la vàlua artística. Tot i això és inútil buscar una valoració unànime en els viatgers. Tan aviat és enalçada per la seva bellesa com menyspreada per la seva lletjor: sempre en funció de l'època, la cultura i, en definitiva, el gust del viatger. Així a l'anònim cavaller francès que visità la ciutat el 1660, la Seu li semblava un bon edifici:

“Aquesta ciutat és tota col·locada al voltant d'una muntanya, a dalt de la qual hi ha un castell i l'església episcopal anomenada Seu. És bastant bella i el claustre és molt gran.”³⁰

En canvi la decepció que el viatger barroc —i per tant poc admirador de l'art gòtic— P. Norberto Caino, s'endugué en visitar-la el 1755, no podia ser més gran:

“No he trobat recorrent-la els sumptuosos edificis de què certs escriptors tant han parlat, i la catedral que tant han alabat no m'ha semblat més que un edifici gran i llarg, tan mal ordenada està i tan mal construïda”.³¹

En allò que sí hi haura acord, però, és en lamentar-se de l'estat d'abandó en què es trobava; sobretot després que Felip V la convertís en caserna a començament del segle XVIII. En aquest sentit les queixes més sentides sorgiren de la ploma de dos il·lustrats espanyols: Francisco de Zamora i Antonio Ponz. Aquest darrer expressava així l'estat deplorable de la Seu:

“Me dió lástima ver una obra que se mantenía con mucha integridad cerca de cinco siglos abandonada a su destrucción, y casi del todo desmantelada. También me causó sentimiento el abandono de algunos sepulcros de Obispos, y de otras personas ilustres, que aún estaban allí.”³²

La resta d'elements que simbolitzen la ciutat queden reduïts a uns pocs que no assoleixen, en cap cas, la singularitat de la catedral. En primer lloc, hom pot destacar el pont sobre el Segre. Era l'únic pont en molts quilòmetres que permetia salvar el riu. Pas obligat de tots els viatgers per a accedir a la ciutat, apareix esmentat en la majoria de descripcions.

El castell de Gardeny és un altre indret que també va cridar sovint l'atenció dels viatgers. Era situat sobre un turó que dominava el riu a ponent de la ciutat i contribuïa a completar la imatge de plaça forta que Lleida tenia per a aquests autors.

La Universitat, fundada l'any 1300 per Jaume II, malgrat fos suprimida a comença-

ments del segle XVIII per Felip V, és el darrer element que sempre destacaren els viatgers. Primer, com a institució que donava prestigi a la ciutat, encara que a Francesco Guicciardini, provinent de la Itàlia renaixentista, li semblés ben poca cosa:

“Hi ha un estudi els escolars del qual són pobres i mal vestits: el salari més alt que hom dona als doctors són trenta ducats, i amb tot és un estudi de gran reputació a la província.”³³

Però, sobretot, fou després de la seva supressió quan seria recordada com una de les grandeses passades de Lleida. D'aquesta manera, àdhuc prengué força la llegenda que ja havia estat fundada en temps dels romans, i que Jaume II no va fer més que restaurar-la. Així ens ho contava Bernardo Espinalt:

“Su Universidad fue una de las más famosas del universo, y como por las guerras de los Romanos quedó destruida la mandó reedificar el Rey don Jaime II de Aragón el año 1300; pero fue también trasladada a Cervera como las demás del principado.”³⁴

Contrastant amb la fixació en aquests elements, la resta de la ciutat fou considerablement oblidada. Els carrers de la ciutat rarament són presents en les descripcions dels viatgers. I quan parlen de l'aspecte interior de la ciutat, és sempre per criticar-lo. Els carrers estrets, costeruts, que s'enfilaven turó amunt amb un traçat sinuós, els semblaven lletjos i dolents: res no s'endugué valoracions tan negatives per part dels viatgers com l'interior de la ciutat.³⁵

Cal tenir present, a més, que Lleida, a partir del segle XVII sofrí tot un seguit de setges. La ciutat era destruïda i els anys transcorreguts entre un i altre no permetien la reconstrucció total. Lleida es convertí en un esfondrall permanent i les ruïnes van esdevenir un adjectiu de la forma urbana fins ben entrat el segle XIX:

“La ciutat no és gens bella, essent els seus carrers tortuosos, estrets i bruts, les construccions ordinàríssimes i en gran part destruïdes pels canons, en particular per la part de Ponent, cap al fort de Gardeny”.³⁶

Només dos carrers de la ciutat se salvaren de les crítiques dels viatgers. El primer és, precisament, el carrer Major; la tradicional via principal de Lleida, pla i ordinador de la part baixa de la ciutat. El segon, paral·lel a aquest, fou construït al final del període que abraça el nostre estudi. Es tracta de la Banqueta, traçat sobre terrenys guanyats al riu mitjançant un mur de contenció, per deixar les cases de vora el riu a recer de les avingudes.

Tot plegat produïa una imatge de Lleida marcada per dues fites principals: la Seu —o el castell— i els carrers paral·lels al riu, alguns elements secundaris, i un gran buit a l'interior format per l'oblit de la majoria de cases i carrers. De fet, una imatge unida a aquella que mostrava la ciutat triangular per una característica comuna: la perspectiva exterior, que permetia abraçar tota la ciutat d'una sola mirada —allò que sens dubte cercaven els viatgers en llurs breus visites— enfront de l'interior, que constituïa una realitat més complexa i, per tant, més difícil d'aprehendre.

Lleida vista pels militars

No hi ha dubte que l'estament militar ha estat un dels protagonistes de la història, sobretot, en la historiografia tradicional. En el cas concret de Lleida, al llarg de molts segles, la relació dels militars amb la vida i la forma urbana de la ciutat ha estat força evident. Les guerres i els setges han estat una constant en la història de la ciutat.

Però heus ací que, paradoxalment, aquesta circumstància negativa ha fet que restessin abundants fonts per a l'estudi històric de la ciutat. Totes elles tenen, a diferència dels viatgers, un predomini visual: vistes i plànols.

La característica més destacable de les vistes dels militars, és la simplificació i repetició dels punts des d'on van ser dibuixades. Igual que els viatgers, gairebé tots els gravats dels militars adoptaren una única perspectiva. Això no obstant, aquesta no fou la mateixa. En el cas dels primers, de forma similar a llurs descripcions escrites, totes les vistes foren preses des del sud de Lleida. Només el 1806 A. de Laborde trencava la inèrcia amb un gravat que presentava la ciutat des de l'oest. En canvi, tots els dibuixos de Lleida que van fer els militars foren realitzats des de l'est, amb el portal de Magdalena a primer terme. La causa d'això la podem trobar en que aquest era el punt més feble del dispositiu defensiu de Lleida,³⁷ i, per tant, el lloc per on es produïen els atacs dels exercits assetjadors. No és estrany, doncs, que els dibuixants que acompanyaven aquests exercits es preocupessin per mostrar l'atac a la ciutat, de la mateixa manera que presentaven la disposició de les seves bateries o es preocupaven en mostrar, sempre, els castells de la Seu i Gardeny.

Però no obstant la relativa abundància de vistes, és clar que la cartografia representa el cos principal de les fonts que han llegat els militars. Entre mitjan segle XVII i mitjan segle XIX l'aixecament de plànols de Lleida ha estat gairebé un patrimoni exclusiu dels militars. Les majors concentracions es donen, com no podia ser altre, coincidint amb els principals setges que va patir la ciutat: 1644-46, 1707 i 1810.

Tot això permet resseguir l'evolució dels plànols de Lleida al llarg d'aquest període (fàcilment gràcies a la recent publicació de l'*Atlas de Lleida*, un excel·lent recull de plànols i vistes de la ciutat entre els segles XVII-XX).³⁸

Sembla clar que l'interès que presenten els plànols per als objectius d'aquest article és menor a aquell que podria tenir per a un estudi de la forma de la ciutat. I és clar també, que les vistes contenen més valor per a aquest estudi que no pas els plànols. No obstant això, considerem que la cartografia militar sobre Lleida, pot aportar noves consideracions sobre els tòpics més destacats de la ciutat i alhora, completar-ne alguns ja estudiats fins aquí.

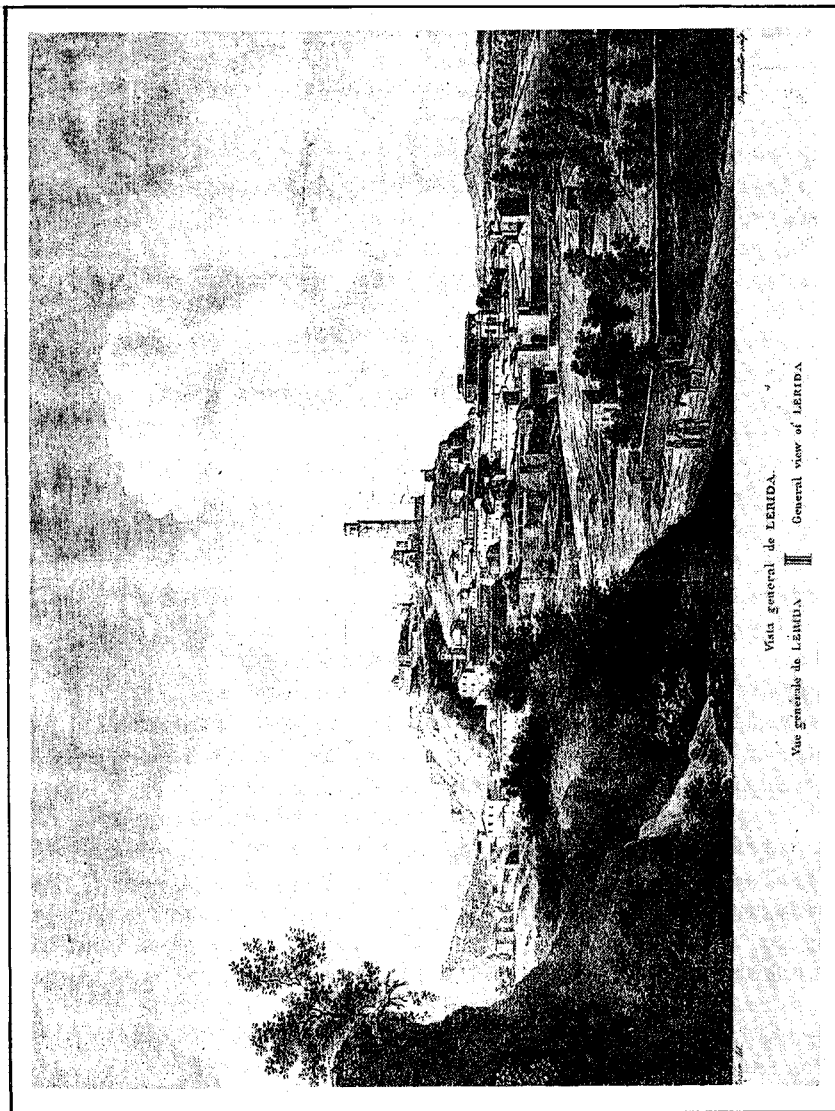
Per dur a terme l'anàlisi cal desestimar tots aquells plànols que ofereixen una visió parcial de Lleida i prenem en consideració només aquells que presenten la ciutat de forma global, entre el segle XVII i la primera meitat del XIX. Els autors d'aquests plànols són majoritàriament de nacionalitat francesa. No és estrany si considerem que l'exèrcit francès fou en gairebé tots els setges a la ciutat. La cartografia d'autors espanyols comença a aparèixer a començament del segle XVIII, durant el regnat de Felip V. La seva importància relativa no superà la francesa, però, fins ben entrat el segle XIX.

La primera cosa que hom pot destacar en els plànols de Lleida d'aquest període és llur orientació. El primer plànol nordejat de Lleida no aparegué fins a mitjan segle XIX. Gairebé tots els plànols anteriors tenen una mateixa orientació: el N.E.; és a dir com si el lector del mapa el mirés des del sudest, de forma perpendicular al riu. De fet és una perspectiva gairebé idèntica a la qual adoptaren els viatgers per a dibuixar les seves vistes de la ciutat, que s'anirà repetint invariable al llarg d'aquests segles, fins i tot en autors no estrictament militars. Només hi ha algunes excepcions, la majoria de les quals són concentrades al voltant de 1810. Es tracta de plànols orientats cap al sudest. La raó és que reflecteixen el pla d'atac de l'exèrcit francès en el setge a Lleida d'aquest any que es produí per la part nord de la ciutat.

La segona qüestió a tractar de la cartografia militar sobre Lleida és els elements que apareixen en els plànols i, sobretot, quins hi són més destacats, ja sigui pel color, per un traç més gruixut, per ombrejats, etc.

Allò que més destaca en tots els plànols és el perímetre de Lleida, o dit d'altra manera, les muralles. Les representacions se solen esforçar per destacar el contorn de les muralles de la ciutat, de vegades exagerant la seva potència, sobre un fons neutre que la fa ressaltar més. La relació amb els interessos militars i amb els setges sembla evident.

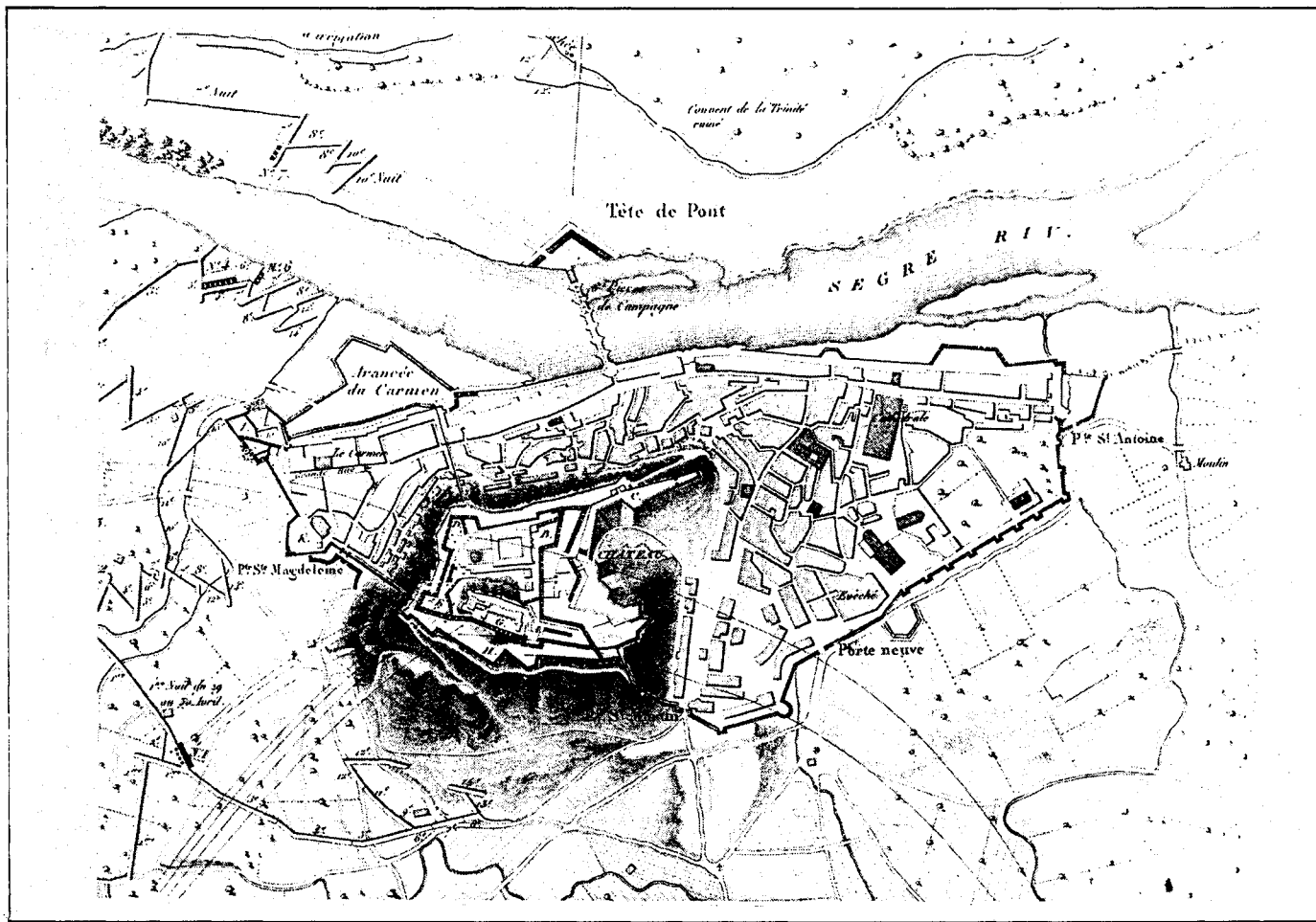
Els turons són també destacats d'una manera especial en els plànols de la ciutat. Tant el turó de la Seu com el turó de Gardeny contenen els baluards més importants per a la defensa de Lleida. La seva magnitud és clarament exagerada. A través d'ombrejats que simulen el relleu —clars precedents de les corbes de nivell— aconsegueixen augmentar la sensació de grandària i, sobretot d'alçada dels turons. D'altra banda, les parts dels castells, les torres, i baluards, són dibuixats amb una gran exactitud, acompanyats de llargues llegendes que expliquen, fil per randa, cada element que conforma la fortalesa.

Un altre element que apareix de forma clarament exagerada és el riu Segre. A primer terme, en la part inferior dels plànols, apareix com un element exterior a la ciutat i desproporcionat en relació a aquesta. Sol ser representat en tota l'amplada del seu llit amb una lectura força clara on indica el seu nom, i amb prou exactitud per a permetre l'estudi dels canvis successius del seu alvèol. També com en els viatgers, el pont és un element que destaca de forma evident. Les motivacions estratègiques en tornen a ser la clau.

Pel que portem dit fins aquí podríem concloure que Lleida, per als militars, era unes muralles, uns turons, uns castells, un riu i un pont. La resta de la ciutat, com en els viatgers, patiran un oblit considerable en els plànols. Només a partir del segle XVIII començaran a aparèixer alguns elements de l'interior de la ciutat —esglésies i edificis importants— que, això sí, aniran prenent un relleu creixent a mesura que passin els anys.

Conclusions

Hom pot establir dues característiques fonamentals en la imatge de Lleida transmesa per viatgers i militars. D'una banda, el predomini visual i extern de la seva percepció que explica descripcions que difícilment s'haguessin pogut realitzar des de l'interior de la ciutat. D'altra banda, la reiteració d'una sèrie de tòpics que van arribar a conformar una imatge gairebé permanent de la ciutat.

Entre aquests tòpics cal destacar, primer que res, els que feien referència als trets topogràfics de la ciutat: el turó i el riu. En segon lloc l'horta, la fixació en la qual ens dóna idea de la importància que aquests personatges conferien a la riquesa econòmica. En tercer lloc el menyspreu a tot el caseriu que s'estenia a redós del turó, sobretot a partir del segle XVIII, probablement provocat per l'escassa rellevància econòmica de la ciutat en aquests anys. De fet, per a ells, Lleida es limitava als carrers de la part baixa i el castell en la part superior; la resta de la ciutat que queda entremig gairebé no existeix en llurs descripcions. Finalment, també alguns monuments i edificis artístics, com ara les esglésies, convents o castells... són elements freqüentment esmentats pels viatgers, amb valoracions desiguals en funció dels gustos estètics de cada persona i de cada època. Cal destacar, en aquest sentit, la relativament escassa importància que atorgaren a la Seu si pensem que més endavant havia de convertir-se en símbol de la ciutat sencera.

En definitiva, l'anàlisi de la literatura de viatges, i de la cartografia militar permet d'establir un primer esquema de la imatge de Lleida. La exterioritat de les seves descripcions, podria semblar un obstacle per a connectar aquesta imatge amb la dels ciutadans que, sens dubte havia de ser una altra. No obstant això, hi podem observar una clara influència en la formació d'una imatge general de la ciutat, que després s'anirà repetint insistentment en períodes posteriors, en part, gràcies a les abundants publicacions d'aquests documents. De la mateixa manera que els tòpics sobre la ciutat anaren transmetent-se de viatger a viatger, aquests, podem dir que van solidificar en la formació d'una imatge històrica de la ciutat, i per tant menys subjecta al canvi, simbolitzada en els tòpics difosos pels viatgers.

La sort que més endavant va córrer cadascun d'aquests elements, és diferent. Així les condicions topogràfiques que definien la ciutat —el turó i el riu— quedaran desdibuixades pel posterior creixement físic de Lleida, encara que mai desapareixeran del tot en les descripcions que buscaran una configuració ràpida del conjunt urbà. En canvi, l'horta ja va estar un element certament elogiat pels viatgers i encara ho serà més endavant, lligat sempre a la seva importància en l'economia per a la ciutat.

De fet, aquest estudi constitueix un primer marc que, d'una banda, es veurà ampliat posteriorment amb altres elements nous que apareixeran a la ciutat com a producte del seu creixement, o bé amb revaloracions d'elements ja existents. D'altra banda, serveix com un referent permanent del qual, mes endavant, se'n realitzaran valoracions diverses en funció de l'època, de gustos històrico-estètics i, àdhuc, d'adscripcions ideològiques. Però en tot cas aporta les bases de la imatge més simbòlica de la ciutat de Lleida, d'aquella més estesa per les publicacions i que és totalment vigent, encara, avui dia.

Notes

¹ Aquest article, amb algunes variacions, constitueix el tercer capítol de la meua Tesi de llicenciatura: *Una geografia de la percepció urbana: la imatge cultural de Lleida. Segles XVIII-XX*, presentada a l'Estudi General de Lleida el 1988, sota la direcció del professor Joan Vilagrassa.

- ² Aquesta utilització és la més freqüent entre els historiadors. Els llibres de viatgers donen sovint valuoses informacions elaborades difícils de trobar per altres camins: Martínez Shaw, C., 1982, "El llibre de viatges com a font històrica", *L'Avenç*, n. 50, pp. 46-48. En la historiografia lleidatana ha estat emprat a bastament per Josep Lladonosa en molts dels seus treballs. També per part dels geògrafs ha tingut una utilització similar; destaca l'ús que en va fer Salvador Llobet (vegeu LLOBET, Salvador, 1970 "Los viajes de Francisco de Zamora en Cataluña y la geografía del principado", Barcelona, *Revista de Geografía*, gener-juny, vol. IV, n. 1, pp. 81-91), o el recent treball del geògraf MARCHENA, Manuel, 1987, "La imagen geográfica de Andalucía", dins *Geografía de Andalucía*, vol. I, pp. 207-320.
- ³ GOMEZ DE LA SERNA, Gaspar, 1974, *Los viajeros de la Ilustración*, Madrid, Alianza Editorial; OLAECHEA, Rafael, 1985, *Viajeros espaloles del siglo XVIII en los balnearios del alto Pirineo Frances*, Logroño, Colegio Univ. de la Rioja.
- ⁴ En aquest sentit hi ha veritables repertoris, i obres de gran interès amb una clara intenció globalitzadora, que no són més, però, que transcripcions dels textos originals dels viatgers, referits a un àmbit geogràfic concret. Cal destacar, a més dels successius repertoris d'Arturo Farinelli, els treballs de GARCIA MERCADAL, J., 1952-62: *Viajes de extranjeros por España y Portugal*, Madrid, Aguilar, 3 vol., referits a Espanya i Portugal; o el més recent sobre Barcelona de GALERA, Montserrat, 1982: "Barcelona vista pels viatgers del segle XVIII", *Revista Catalana de Geografía*, any 4, vol. V, n. 17, gener-febrer-març, pp. 87-102. Tots ells de gran utilitat com a fonts documentals.
- ⁵ Per la descripció de Juli Cesar, vegeu GARCÍA MERCADAL, J., op. cit., pp. 66-74. La descripció de Lucà és la següent: "Ilerda, una ciutat fundada per mà antiga i alçada sobre una alzinada muntanya, no lluny d'un planell més baix, enmig d'un sòl ric de conreus lucratiu, amb un pont que abraça un pont de pedra d'ampla arcada, capaç de resistir qualsevol riuada hivernal".
- ⁶ GARCÍA MERCADAL, J. op. cit., vol. I, p. 210.
- ⁷ *Ibid.*, vol. I, p. 220-221.
- ⁸ Vegeu la caracterització que en fan GARCÍA CARCEL, R., 1982, "Els diplomàtics del Renaixement" i SERRA, E., 1982, "Els militars del Barroc", tots dos a *L'Avenç*, n. 50, pp. 49-57.
- ⁹ Sobre el "viatge il·lustrat" i la importància del pensament de Rousseau: GOMEZ DE LA SERNA, G., op. cit., pp. 71-106 i OLAECHEA, R., op. cit., pp. 15-21. Sobre el viatge il·lustrat a Catalunya: FERNANDEZ DIAZ, R., 1982, "Els observadors de la Il·lustració", *L'Avenç*, n. 50, pp. 58-65.
- ¹⁰ L'interès dels viatgers romàntics els dugué a altres àrees geogràfiques allunyades de Lleida, sobretot a Andalusia: "Els viatgers que es dirigeixen a Catalunya tenen tanta pressa per somniar a l'ombra dels sicòmors de Granada i de banyar-se a les poètiques aigües del Guadalquivir que travessen les províncies pirinenques menyspreant mirar al seu voltant fins arribar a Madrid" (Cenac-Montacaut, 1861, *L'Espagne Inconnue*, citat per SANCHEZ, A., 1982, "Els somniadors del Romanticisme", *L'Avenç*, n. 50, p. 69. Sobre els viatges a Andalusia hom pot veure els estudis del geògraf MARCHENA, M. op. cit., i l'antropòleg HERAN, François, 1979, "L'invention de l'Andalousie au XIXe S. dans la litterature de voyage" dins *Tourisme et développement regional en Andalousie*, París, Casa de Velázquez / Ed. Boccard, pp. 21-40.
- ¹¹ En el cas d'A. de Laborde són molt més abundants els gravats en l'altra obra seva: *Voyage pittoresque et historique de l'Espagne et Portugal*, París, 1806-1820.
- ¹² GARCÍA MERCADAL, J., op. cit., V.I, p. 842. El subratllat és nostre.
- ¹³ *Ibid.*, v.I, p. 291. El subratllat es nostre.
- ¹⁴ *Ibid.*, v. I, p. 1018.
- ¹⁵ ILLERDA, 1944, "Viajes de antaño a las tierras de Lérida (II). Las tierras de Lérida en el siglo XVII vistas por los cronistas de la comitiva principesca de Cosme de Medicis", *Ilerda*, n. III, fasc. II, p. 387.
- ¹⁶ GARCÍA MERCADAL, J., op. cit., v.I, pp. 220-221.
- ¹⁷ *Ibid.*, v.III, p. 1386.
- ¹⁸ URTEAGA, Luís, 1987, *La tierra esquilhada*, Madrid, Ed. del Serbal, p. 186.
- ¹⁹ PONZ, Antonio, 1788, *Viage de España, en que se da noticia de las cosas más apreciables, y dignas de saberse, que hay en ella*, Madrid, Vda. de Ibarra, Tomo XIV, pp. 202-203.
- ²⁰ *Ibid.*, pp. 207.
- ²¹ GARCÍA MERCADAL, J., op. cit., v.II, p. 698
- ²² *Ibid.*, v.III, p. 398.
- ²³ *Ibid.*, v. II, p. 66.
- ²⁴ *Ibid.*, v. I, p. 1.340
- ²⁵ ESPINALT, Bernardo, 1783, *Atlante Español o descripción general geográfica, cronológica e histórica de España, por Reynos y Provincias de sus ciudades y lugares más famosos*, Madrid, Imp. Hilario Santos, vol. V., cap. IV, p. 2.

- ²⁶ Vegeu LLADONOSA, Josep, 1984, *Urbanisme i fortificacions a Lleida després dels setges de 1646 i 1647, (Estudi a través dels gravats de l'època)*, Lleida, I.E.I., p. 348.
- ²⁷ LABORDE, Alexandre, 1809, *Itinéraire descriptif de l'Espagne*, París, vol.I, p. 84.
- ²⁸ LLOBET, Salvador, op. cit., p. 82.
- ²⁹ ZAMORA., Francisco de, 1788, *Diario de los viajes hechos en Catalunya*, Barcelona, Curial, 1973, pp. 232.
- ³⁰ GARCÍA MERCADAL, J., op. cit., v.II, p. 698.
- ³¹ *Ibid.*, v. III, p., 398
- ³² PONZ, A., op. cit., p. 194
- ³³ ALVAREZ PEÑA, Carlos M., 1945. "Un viajero italiano del siglo XVI en Lérida", *Ilerda*, n. IV, Gener-Juny, pp. 40-41.
- ³⁴ ESPINALT, B., op. cit., pp. 2-3.
- ³⁵ Els mateixos carrers que als viatgers els semblaven tan estrets i dolents, seran posteriorment, en l'actual segle, un dels aspectes més apreciats estèticament Lleida. És evident el canvi en les valoracions estètiques de la ciutat.
- ³⁶ La cita és de l'italià Lorenzo Magolotti (1668), *ILERDA* op. cit., p. 391
- ³⁷ LLADONOSA, Josep, 1974, *Història de Lleida*, Tarrega, Ed. Camps Calmet, vol. 2, p. 581.
- ³⁸ CATLLAR, Bernat; ARMENGOL, Pere, 1987, *Atlas de Lleida. Segle XVII-XVIII, Lleida, COAC/La Paeria*.

"Vista general de la ciudad de Lérida", de Palomino, atlante Español de Barbardo Espinalt (1783)

2

3 Vista del francès Sebastián de Beaulieu (1647)

4 Panoràmica general de Lleida presa des del Gardeny, per Alexandre de Laborde (1806)

5 "Plan de la Ville et Château de Lerida en Espagne" aixecat per l'exèrcit francès durant el setge de 1707

6 Plànol de l'atac de l'exèrcit francès a Lleida durant el setge de 1810, orientat cap el sud

(Tots els plànols i vistes provenen del *Atlas de Lleida* de Bernat Catllar i Pere Armengol, 1987